

HATÁRÁTLÉPÉS

HANS BELTING BESZÉLGETÉSE LADISLAV KESNERREL (1. RÉSZ)¹

Ladislav Kesner Hans, nagyon szeretném, ha a legelején kezdenénk. Majdnem tíz éves voltál, mikor a háború végét ért. Maradt néhány emléked abból az időszakból?

Hans Belting Meglehetősen szomorú emlékek. 1944-ben, karácsony napján a házunk egy része megsemmisült, mi pedig vidékre menekültünk. Az iskolákat csak egy évvel később nyitották meg ismét. Az amerikai hadsereg bevonulása 1945 márciusában a háború végét jelentette számunkra. Ennek ellenére egy időre bennem maradt az előző években megélt éjszakai bombázások keltette sokkhatás, melyek alatt rádión hallgattuk a közeledő repülőgépek láróját. A szülővárosom, Andernach egy kicsiny város a Rajna-völgyben, amely megőrizte a középkori település² külső megjelenését. Egy nagymúltú gimnáziumba jártam, ahol kilenc évig tanultam latint, hat évig görögöt. Mivel a város a francia körzetbe esett, a francia volt itt az egyetlen újkori nyelv, amit használtak. Az iskolai tankönyveinket is franciául írták, ez pedig arra sarkallt, hogy buzgón átképezzük magunkat. Ám a német tanáraink nem győztek figyelmeztetni bennünket a könyvekben rejlő francia nacionalizmusra, aminek eredményeképpen örökre elvesztettem a nyomtatott szövegekbe vetett vakhitemet. Ebben az időben kóristafiú voltam a helyi plébániatemplomban. Utóbbi középkori falképei a hagyomány folyamatosságának reményét jelentették e zűrzavaros időkben. A latin nyelvre pedig szükségem volt, hogy felelhessek a híveknek az oltárnál.

LK Kamaszként mennyire érzékelted Németország általános atmoszféráját a korai ötvenes években; azt, ahogy egy társadalom kitartóan próbál felülkerekedni a háború démonain, és azon dolgozik, ami később a *Wirtschaftswunder*, vagyis a német gazdasági csodaként vált ismertté?

HB Az 1950-es években a *Wirtschaftswunder* a maga materializmusával egy válasz volt a háborút követő sötét évekre, amikor az élelmiszerhiány nem hagyott más választást a családomnak, minthogy törvénytelen módokon jusson ennivalóhoz. De ugyanennek a materializmusnak más gyökerei is voltak, elsősorban a megelőző évek szorongásainak elutasítása, melyek akkoriban a hit dominanciájához vezettek. A vallásosság, így az én

¹ Forrás: Crossing the Border. Hans Belting in Conversation with Ladislav Kesner. *Umění Art*, 63. 2015. 385–395. Fordította és lábjegyzetekkel ellátta Kovács Gergely, szerkesztette Markója Csilla.

² Andernach jelentősebb középkori épületei közé tartozik a Liebfrauenkirche – vagyis a Belting által említett plébániatemplom –, az evangélikus templom, valamint az 1572-ben épült városháza.

esetemben a katolicizmus az 1940-es évek végén vált elterjedtté. A templomok zsúfolásig megteltek hívekkel, a vallás gyakorlása pedig a kollektív bűnösség megváltásának reményével kecsesgöcsög. A jezsuita Johannes Leppich³ például könnyű szerrel megtöltött egy futballstadiont. Ám a vallásosság újjászületése nem tartott sokáig. Kamaszként számomra nagy csalódást jelentett, mikor hirtelen véget ért. Továbbá a társadalom ekkortól fogva részesítette előnyben a náci időkkal szembeni általános amnézia gyakorlatát.

A világ többi részét illetően kevésbé érzékelttem az aktuális folyamatokat. Televíziónk nem volt, a jelentéktelen helyi újságot pedig beszüntették. Mivel a nagyapám lefoglalta magának a kicsiny, régi rádiót, nem jutott el hozzám túl sok információ a külvilágból. A Mekka volt az egyetlen mozi, ahol minden film bevezetéseképpen egy ötperces feliratos híradót (*Wochenschau*) sugároztak a vetítőtáblán.

LK Összességében tehát milyen kép él benned a korai éveidről?

HB A legfontosabb benyomásként a háború utáni idők vallásos lelkesedése hatott rám. Vonzó volt számomra, és úgy tűnt, egy új társadalom kialakulásához vezethet. Általa elérhető távolságba került a keresztény középkor. És a művészetet is a keresztény Európa általános eszméi határozták meg. Egy 1950-ben rendezett müncheni kiállítás⁴ címe, az *Ars Sacra* („Szakrális Művészet”) az általános nosztalgia áruvédjegyévé vált. Az 1947-ben alapított *Münster* című folyóirat „a keresztény művészetre és művészettörténetre” specializálódott, a korai középkor művészetét pedig összekapcsolta a kortárs művészettel. 1956-ban az esseni Villa Hügelben rendeztek egy kiállítást,⁵ amely „A középkor kezdete a Rajna- és a Ruhr-vidéken” témára koncentrált. A középkor a kulturális energiák középpontjába került. Ez a kulturális helyzet hajtott diákéveim során a középkori tanulmányok felé. Az viszont csak később történt meg, hogy az *Abendland* (a háború utáni „Nyugat”) ideájában felfedeztem a politikai elfogultságot. Semmiféle érdeklődés nem mutatkozott Európa másik, a Vaszfüggöny mögött elhelyezkedő része iránt. Ez volt az az elfogultság, amely miatt végső soron a Bizánci Birodalomnál kötöttem ki.

LK Mik azok a legkorábbi emlékek, melyek bármiféle kulturális élménnyel kapcsolatban eszedbe jutnak?

HB Kezdetben mindenfajta kulturális élmény valamely vallási élménnyel volt egyenértékű számomra. Nagyon szerettem az egyházi év ünnepeit, mint például a Corpus

³ Johannes Leppich SJ (Ratibor, 1915. április 16. – Münster, 1992. december 7.), német római katolikus pap, a jezsuita rend tagja. Filozófiai és teológiai tanulmányait *Wrocławban*, illetve *Gliwicében* végezte. Az 1950–1960-as évek folyamán vált igazán ismertté „utcai prédikátorként”.

⁴ *Ars Sacra. Kunst des frühen Mittelalters*. Ausstellung. Vorwort von Gustav Hofmann, *Zeichnis der Fachausrücke Ernst Königer et al.* München, Bayerische Staatsbibliothek, 1950.

⁵ *Werdendes Abendland an Rhein und Ruhr*. Ausstellung. Kat. von Victor H. Elbern, Vorwort von Theodor Heuss und Joseph Frings. Essen, Villa Hügel, 1956.

Christi úrnapi körmenetét az utcákon, amely egy álomvilággá változtatta át a mi kis városunkat. Ezek az események egyfajta ellenszereként szolgáltak a mindennapi élet banalitásával szemben, továbbá általuk képet kaptam arról, ami a későbbiekben az agnoszticizmushoz való viszonyulásomban is fennmaradt. Az ilyen képek – mind a szellemiek, mind a fizikaiak – segítettek nekem elmenekülni zaklatott gyermekkorom traumája, a könyörtelen emlékek elől.

LK A háború okozta traumát érted ezalatt?

HB Igen, 1944-ben az én világom darabjaira hullott. Az ötvenes évek, amikor tinédzser voltam, az a korszak volt számomra, melynek során megszabadultam a háborús emlékeimtől és felépítettem a saját világot. Regényeket és verseket olvastam, emellett megtanulhattam zongorázni, mivel a tanárom édesapám háborús bajtársa volt. Ugyanakkor egy hirtelen jött elragadtatás és vonzódás is kifejlődött bennem a vizuális művészetek iránt, amely talán hiányos képzelőtehetségem pótlékképp működött. Azonban rendkívül kevésszer nyílt alkalmam a művészettel találkozni. Az egyedüli kivételt egy fotóalbum jelentette, melynek fényképeit apám készítette (avagy képeslap formájában vásárolta) az olaszországi múzeumokban, amikor a harmincas években Rómában dolgozott órásmesterként. Mivel jól rajzoltam és festettem, néhányan (beleértve saját magamat is) úgy gondolták, hogy művész lesz belőlem, ám hamar rájöttem, hogy nincs hozzá elegendő tehetségem. És különben is, egy ilyen döntés talán még annál is elfogadhatatlanabb lett volna a családom számára, mint diplomát szerezni egy egyetemen.

LK A rajzolást és a festést abba is hagytad, mikor elkezdted egyetemre járni?

HB Igen. A mainzi Képzőművészeti Akadémián elég hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az önarcképeim sokkal inkább egyfajta önvizsgálatként funkcionálnak, mintsem egy művészi karrier kezdetét jelentenék. Ezért hát úgy döntöttem, mielőtt befejezném a Képzőművészeti Akadémiát, előbb elvégzem a kötelező tanulmányokat a Johannes Gutenberg-Universitáten. Az igazat megvallva azonban ekkorra már titokban eldöntöttem: művészettörténetet fogok tanulni, amelyhez egyúttal az is hozzátartozott, hogy – amint azt reméltem is – általános iskolai tanárrá képeznek.

LK Amennyiben mindenképp meg kellene nevezned egyetlen személyt, aki a legfontosabb volt számodra a tanáraid közül...

HB Bizonyára Friedrich Gerkét⁶ (1900-1966) mondanám. Ő vezette a művészettörténet tanszékét Mainzban, ahol – a már említett okokból kifolyólag – tanulni

---

⁶ Friedrich Gerke (Uelzen, 1900. november 15. – Mainz, 1966. augusztus 23.), német művészettörténész. Hamburgban és Marburgban eleinte teológiát hallgatott, amiből 1931-ben doktori fokozatot szerzett. A hamburgi egyetem művészettörténet tanszékén nagy hatással volt rá Erwin Panofsky és Fritze

szerettem volna. Gerke a háború előtt teológiából és klasszika archeológiából doktorált a berlini egyetemen, ennél fogva a művészettörténet területén kívülállónak számított – az én időmben legalábbis. Kutatása középpontjában a kései antikvitás (lefedve ezzel a 19. századi német hagyományban „keresztényrégészetnek” nevezett területet), valamint a kora középkori művészet állt, és annak ellenére, hogy a művészettörténet lehető leg szélesebb spektrumát tanította, némileg mégis nagyobb hangsúlyt fordított saját kutatási területeire, ami az én tanulmányaim alakulását is befolyásolta. Tudományos érdeklődéséből kifolyólag fontos külföldi kapcsolatokat ápolt (például a Pápai Intézettel a keresztényrégészet miatt), melyek lehetővé tették számára, hogy nemzetközi konferenciákat szervezzen Mainzban, azok anyagát pedig nemzetközi folyóiratban adja közre – mindez ritka kiváltságnak számított a háború utáni Németország elszigeteltségében.

LK Ezt követően pedig elnyertél egy római tanulmányi ösztöndíjat?

HB Igen, amikor is 1956–1957-ben a La Sapienzán tanultam és Geza de Frankovich⁷ (középkori művészet), valamint Carlo Cecchelli⁸ (kora keresztény művészet) kurzusait látogattam. Ámbár gyakorta mellőztem az órákat a város épített öröksége kedvéért. Rendszerint a Bibliotheca Hertzianában (jelenleg a Max Planck Művészettörténeti Intézet könyvtára) dolgoztam, melyet akkoriban mindössze négy személy képviselt: az igazgató, Wolf Graf Metternich,⁹ az asszisztense, Frau Schreibmüller¹⁰ és a

---

Saxl. 1940-ben művészettörténetből is doktorált. Disszertációját a Nagy Konstantin előtti keresztény szarkofágokról írta. Ezt követően a berlini Régészeti Intézet ösztöndíjával Rómába és Athénba utazott. 1946-ban a mainzi egyetem újonnan alapított művészettörténet tanszékének vezetője lett. Számos kiállítást rendezett különböző intézményekben, illetve tudományos katalógusokat is szerkesztett. Egyik utolsó fegyverténye Carlo Cecchelli római könyvtárának megszerzése és Mainzba szállíttatása volt.

⁷ Geza de Francovich (Gorizia, 1902. augusztus 28. – Róma, 1996. november 24.), magyar származású, olasz művészettörténész. 1925-ben a firenzei egyetemen szerzett diplomát. Később a római egyetemen tanított. Együtt dolgozott Pietro Toescával, Lionello Venturival és Mario Salmival. Tudományos munkásságában kiemelkedő jelentőséggel bírnak a középkori örmény építészetre, valamint a Campania középkori festészetére irányuló kutatásai.

⁸ Carlo Cecchelli (Róma, 1893. október 13. – Róma, 1960. december 8.), olasz történész, régész, művészettörténész. Rendkívül fiatalon, 1912–1913 között kisebb cikkeket közölt Olaszország egyes templomairól, műemlékeiről. Foglalkozott a római SS. Quattro Coronati és a Santi Giovanni a Porta Latina festett díszítésével. Az első világháborúban az olasz fronton harcolt. 1919-ben jogi diplomát szerzett, és csak ezt követően végezte el régészeti, művészettörténeti tanulmányait. Később számos publikációt tett közzé elsősorban Róma templomairól.

⁹ Franz Florentin Maria Graf Wolf-Metternich (Feldhausen, 1893. december 31. – Köln, 1978. május 25.), német művészettörténész. A bonni egyetemen Paul Clemennél doktorált, ezt követően pedig a rajnai tartomány műemlékvédelmi intézményrendszerében dolgozott: 1928–1950 között Landeskonservertorként tevékenykedett. 1950–1952 között a külügyminisztérium munkatársa, 1953-tól pedig egészen 1962-es nyugdíjba vonulásáig a római Bibliotheca Hertziana igazgatója volt.

¹⁰ Irmgard Schreibmüller, a római Bibliotheca Hertiana könyvtárosa.

könyvtáros(ok). Az igazi paradicsomom azonban a Vatikáni Apostoli Könyvtár volt. És hát ott volt maga Róma, ahova ráadásul Christával utazhattam, aki később a feleségem lett.

LK Ő is ösztöndíjas hallgató volt?

HB Nem, Christa Ihm¹¹ ekkorra már befejezte a tanulmányait, kisvártatva pedig a Német Régészeti Intézet ösztöndíjban részesítette doktori értekezése elismeréseképpen, amit a keresztény templomapsziszok freskóinak ikonográfiai programjáról írt. 1961-ben házasodtunk össze. A támogatás lehetővé tette számára, hogy elutazzon Olaszországba, Görögországba és Törökországba. Amikor 1957 tavaszán Dél-Olaszországba utaztunk, felfedeztem egy addig publikálatlan, teljes egészében kifestett 10. századi templomot Cimitilében/Nolában, a Vezúv háta mögött, és eldöntöttem, hogy ebből a témából írom doktori disszertációm. Egy diáknak azonban rendkívül nehéz volt érvényre juttatni a vágyát, hogy itt dolgozhasson. A régészeti feltárást vezető Gino Chierici¹² azon nyomban aláíratott velem egy szerződést, amelyben nyilatkoznom kellett, hogy munkám során távol maradok az ásatási helyszín kora keresztény szakaszától és csak a középkori épületet tanulmányozom. Nápolyban néha egy teljes hetet kellett várnom arra, hogy találkozhassak a Palazzo Realében őrzött egyes emlékek felelőseivel. Ugyanakkor rengeteget kutattam a nápolyi archívumokban és könyvtárakban, hogy minél több adatot találjak III. Leó nolai püspökről. Fotódokumentációt is készítettem a templomomról, freskótöredékeit pedig lerajzoltam.

LK A doktori fokozatot viszont Mainzban szerezted meg...

HB Igen. Ez egy nehéz időszak volt számomra, mivel Gerke egy kissé hezitált, hogy elfogadjá-e az általam választott témát. Ennek oka az volt, hogy aránytalanul nehéznek találta azt olyasvalaki számára, aki kezdő ezen a területen. Végül beleegyezett és lehetővé tette, hogy 1959 júliusában letegyem a záróvizsgámat. Történelemből és klasszika archeológiából is vizsgáztam ekkor.

¹¹ Christa Belting-Ihm, német művészettörténész, Hans Belting felesége. Fontosabb publikációi: Spätrömische Buckelarmringe mit Reliefdekor. *Jahrbuch des Römisch Zentralmuseums Mainz*, 10. 1963. 97-117; Das Justinuskreuz in der Schatzkammer der Peterskirche zu Rom. *Jahrbuch des Römisch Zentralmuseums Mainz*, 12. 1965. 142-166; „Sub matris tutela” *Untersuchungen zur Vorgeschichte der Schutzmantelmadonna*. Heidelberg, 1976. stb.

¹² Gino Chierici (Pisa, 1877. július 19. – Milánó, 1961. március 10.), olasz építész. Egyetemi tanulmányait Bolognában végezte. Aktív szerepet vállalt a 20. századi olasz műemlékvédelemben. Dolgozott a piaci San Domenico homlokzatának helyreállításán, valamint a campanilével kapcsolatos statikai munkákban is részt vett. 1924-től Campania műemléki beavatkozásait felügyelte. Ebben az időszakban már a kora keresztény művészetre specializálta magát, minek következtében elnyerte pályafutása talán legfontosabb megbízását: 1933-1960 között a cimitilei ókeresztény bazilika régészeti feltárásait és helyreállítási munkálatait felügyelte.

LK Majd az ötvenes évek végén megismerkedtél a jezsuita Dvorník¹³ atyával, aki beajánlott téged a Dumbarton Oaksnak?

HB Pontosan.

LK Hogy ismerted meg őt?

HB Ekkor még nem találkoztam vele személyesen. Előbb a német jezsuita Albert Amman¹⁴ atyával ismerkedtem meg Rómában, a Santa Maria Maggiorében. Ő ajánlott Dvorník atya figyelmébe, aki cseh emigránsként a Harvard bizantinológia tanszékének volt a vezetője. Dvorník, akinek a későbbiek során lenyűgöző személyiségét is felfedeztem, beszélt a német emigráns művészettörténéssel, Ernst Kitzingerrel,¹⁵ aki a kollegája volt a washingtoni Dumbarton Oaksban, majd megüzenték nekem, hogy várják az ösztöndíjkérelmet tartalmazó leveletem – ki tudja, talán a háború előtti Európa iránt érzett nosztalgia hajtotta őket. Majd minden balsejtelmem ellenére megkaptam az ösztöndíjat.

LK Hogy álltál az angollal ekkoriban?

HB Rendkívül szegényesen, mivel az iskolában nem tanultam angolt, így franciául és olaszul beszéltem folyékonyabban. Az új tanárom, Kitzinger annyira elkeseredett hiányos angoltudásom miatt, hogy németül kezdett beszélni hozzám, amit az elmúlt húsz év alatt egyszer sem tett meg.

LK Azt mondtad, ki nem állhattad az ötvenes évek Németországának materializmusát. Hogy érezted magad Amerikába érkezve, ahol a modern materializmus már-már fizikailag is testet öltött? Egyáltalán nem hatott rád a kortárs populáris kultúra, a korszak kulturális dinamizmusa?

¹³ Francis Dvorník, avagy František Dvorník SJ (Chomýž, 1893. augusztus 14. – Chomýž, 1974. november 4.), római katolikus pap, történész, a szláv és a bizánci történelem, valamint a nyugati és a keleti egyházak közötti kapcsolatok egyik kiemelkedő 20. századi szakértője. A prágai Károly Egyetemen, a párizsi Collège de France-on, valamint a Harvardon tanított.

¹⁴ Német jezsuita atya. Életéről és sorsáról közelebbit nem ismerünk.

¹⁵ Ernst Kitzinger (München, 1912. december 12. – Poughkeepsie, 2003. január 22.), német művészettörténész, a késő antik, kora középkori és bizánci művészet szaktudósa. Zsidó családba született. Egyetemi tanulmányait Münchenben kezdte meg, ahol nagy hatással volt rá Wilhelm Pinder. 1931 nyarától a római egyetem kurzusait is hallgatta, illetve a Bibliotheca Hertzianában is dolgozott. A náci rezsim idején – miután megvédte doktori értekezését – elhagyta Németországot: először Rómába, majd Londonba költözött, ahol a British Museum alkalmazottja lett, és a normann, angolszász művészettel, többek közt a Sutton Hoo-i kincslelettel kezdett foglalkozni. 1941-ben az Egyesült Államokba emigrált és a Harvard professzora lett. Hans Belting mellett olyan művészettörténészek pályáját egyengette, mint Henry Maguire, John Mitchell vagy Lawrence Nees.

HB Nos, Amerikából semmit nem láttam Dumbarton Oakson kívül. Ez egy rendkívül szép része Georgetownnak, Washington legrégebb lakónegyedének, ahol 1940-ben megnyitották a Harvard középkori és bizánci tanulmányok intézetét. Alapítói, Robert¹⁶ és Mildred Bliss¹⁷ korábban Sztravinszkijt¹⁸ is foglalkoztatták, illetve óriási műgyűjteménnyel rendelkeztek. Ez utóbbi középkori anyagának az összeállításakor Wolfgang Fritz Volbach¹⁹ adott tanácsot, aki a későbbiekben német emigránsként élt Rómában. Dumbarton Oaksban egy új világ nyílt meg számomra. Először is a személyes életemben: kiváló tanulókkal találkoztam, akik Kelet-Európából érkeztek emigránsként, így dolgoztak Amerikában. Európa egy olyan részét képviselték, amelyet a háború utáni Németország teljes egészében a vasfüggöny mögött felejtett. Így nem csak az angol nyelvtudásomat építettem fel, hanem oroszul is megtanultam annak érdekében, hogy komolyan vegyenek ebben a társaságban. Ugyanakkor nagyon „provinciálisnak” éreztem magam. Az alapítók a keleti-parti arisztokráciát testesítették meg, ami teljesen lenyűgözött, mivel nem számítottam rá, hogy ilyen szintű kulturális elitet képes felmutatni. Egész nap egy kitűnő könyvtárban dolgoztam és élveztem a társas életet a többi ösztöndíjas között, akik számos nemzetet képviseltek. Hétfévente ellátogattam a National Gallery of Artba, ahol a művészettel kapcsolatos tapasztalataimat bővítettem és a legnagyobb mesterekkel találkoztam. Ha úgy tetszik, újra a saját álmaim legmélyére merültem. Az életem komoly fordulatot vett, ami szintén elszigetelt a német háttéremtől. A leveleink megérkezésére két-három hetet kellett várnunk, a telefon pedig túlságosan drága volt. Egyszerű, de intenzív életet éltem, és olykor igen közel kerültem az elvonultsághoz.

LK És nem kísértett meg néha, hogy elmenekülj egy hétvégére New Yorkba filmet, kiállításra nézni, vagy hogy ellátogass egy dzsesszklubba?

¹⁶ Robert Woods Bliss (St. Louis, 1875. augusztus 5. – Washington, 1962. április 19.), amerikai diplomata, műgyűjtő, filantróp, a Dumbarton Oaks könyvtár és gyűjtemény egyik társalapítója. Műgyűjtő tevékenységére nagy hatással volt az amerikai történész, Royall Tyler, akivel párizsi diplomáciai munkája (1912–1919) során ismerkedett meg, és aki bevezette Blist a legfontosabb francia műkereskedői körökbe.

¹⁷ Mildred Barnes Bliss (New York, 1879. szeptember 9. – Washington, 1969. január 17.), amerikai műgyűjtő, filantróp, a Dumbarton Oaks intézményének egyik társalapítója. Robert Woods Bliss felesége.

¹⁸ Igor Fjodorovics Sztravinszkij (Oranienbaum, 1882. június 17. – New York, 1971. április 6.), orosz zeneszerző.

¹⁹ Wolfgang Friedrich Volbach (Mainz, 1892. augusztus 28. – Mainz, 1988. december 23.), német művészettörténész, a kora keresztény művészet szaktudósa. A müncheni, berlini, tübingeni, giesseni egyetemeken művészettörténetet, középkori történelmet, valamint archeológiát hallgatott. 1916-ban megvédte doktori disszertációját, a következő évtől pedig a berlini Kaiser-Friedrich Museumban (ma: Bode Museum) dolgozott, ahol 1929-ben kurátorrá avanszált, 1930-tól pedig a kora keresztény és a középkori itáliai gyűjteményt vezette. 1934-ben a náci elől a Vatikánba menekült. Itt előbb könyvtárosként, idővel pedig a Pápai Állam Keresztényrégészeti Intézetének professzoraként tevékenykedett. A második világháború után a mainzi múzeumban helyezkedett el, s itt dolgozott egészen 1958-as nyugdíjazásáig.

HB Az igazat megvallva nagyon kevés pénzem volt, amelynek nagy részét ráadásul a munkámra, illetve a nyelvórákra költöttem. Amikor megengedhettem magamnak, elutaztam vonattal New Yorkba, itt azonban rendre a Pierpont Morgan Librarybe vagy a Metropolitan Museumba látogattam el. Ezek az utazások nem kerültek sokba, mivel külföldi diákként mindössze három dollárt kellett fizetnem, hogy egy éjszakára megszálljak a Hotel Martinique-ben. A háború utáni Németország „produktumaként” igen magányos voltam. Ma már szégyellem bevallani, hogy akkoriban figyelmen kívül hagytam annak a korszaknak a művészeti szcénáját és csak évekkel később fedeztem fel a pop art-ot.

LK Térjünk vissza František Dvorník atyához. Személyesen csak Dumbarton Oaksban ismerted meg?

HB Igen.

LK És sok időt töltöttél a társaságában?

HB A vele szomszédos szobában laktam az ösztöndíjasok épületében, így nem csak a mindennapi közös ebédek során találkoztam vele, hanem személyes jelleggel, bizalmas körben is; ez alkalmakkor főzött nekem és egy hallgatótársamnak, valamint drága likőrökkel kínált bennünket. Igen csekély érdeklődést mutatott az egyháza, illetve a jezsuita rend iránt. A kommunista Csehszlovákiától való elidegenedését (még 1968 előtt) a letűnt birodalmak tanulmányozása inspirálta. Vasárnaponként szentmisét „celebrált” a lakásán, ugyanakkor egy harvardi professzor független életét élte.

LK Mi a helyzet Kitzingerrel? Bizonyára nagyon fontos volt számodra mint pártfogód?

HB Ez teljes mértékben igaz. Kitzinger müncheni zsidó emigráns volt, aki a korai harmincas években Wilhelm Pindernél²⁰ tanult. Amikor elolvasta a disszertációm, kritikai értékelést közölt velem a benne foglaltakról. Mivel a dél-itáliai téma fontos volt számára, és mivel felelősnek érezte magát értem mint a német „hallgatóért”, azzal a meglepő felajánlással állt elő, hogy témavezetőként felügyelné a szövegem átírását, amit hálásan el is fogadtam. Egy éven keresztül minden héten volt vele egy

²⁰ Georg Maximilian Wilhelm Pinder (Kassel, 1878. június 25. – Berlin, 1947. május 13.), német művészettörténész. Előbb jogot tanult, majd a göttingeni, a berlini, a müncheni és a lipcsei egyetemen művészettörténetet, illetve régészetet hallgatott. 1903-ban August Schmarsow-nál doktorált, 1905-ben habilitált. Ezt követően – miközben katonaként részt vett az első világháborúban – különböző német egyetemeken (Darmstadt, Breslau, Strasbourg, Lipcse) tanított, majd 1935-től a berlini Friedrich-Wilhelms-Universität művészettörténet tanszékének professzora lett. Tanította többek közt Ernst Kitzingert, Nikolaus Pevsner és Hans Vogelt. Oktatói és tudományos kutatói munkája a német művészetre összpontosult. A náci rezsim idején a rendszer antiszemita ideológiai álláspontját képviselte.

konzultáció, melynek során bemutattam neki dolgozatom aktuálisan új változatát. Soha egyetlen percig sem élveztem ezt a témavezetést. Ugyanakkor rengeteget segített abban, hogy csiszoljam a képességeimet, és hogy ellenőrizzem a „módszeremet”.

LK Panofskyval²¹ is találkozta?

HB Nem, viszont nagyon közel állt hozzám egykori hamburgi tanítványa, Hugo Buchthal,²² aki korábban a londoni Warburg Institute-ban dolgozott, ekkoriban pedig a New York-i Institute of Fine Arts-ban tanított. Írtunk is együtt egy könyvet²³ a hetvenes években. Rengeteg mindent tudott „Pan”-ról, továbbá nagyon sok történetet hallott tőle. Szintén jól ismertem Tolnay Károlyt,²⁴ a régi iskola egyik grand seigneurjét, aki a műalkotás monografikus tanulmányozásának módszertanával bevezette a művészettörténet egy új, többszemponú (multifokális) megközelítési módra épülő típusát.²⁵ Princetonban lakott, ahol én magam is gyakran megfordultam a

²¹ Erwin Panofsky (Hannover, 1892. március 30. – New York, 1968. március 14.), művészettörténész. Egyetemi tanulmányait Freiburgban kezdte. Wilhelm Vögénél hallgatott először művészettörténetet. 1914-ben Berlinben, Adolph Goldschmidt tanszékén doktorált. Az Albrecht Dürerről írt disszertációjára Heinrich Wölfflin és Alois Riegl is figyelte, minek következtében Panofsky meghívást kapott a hamburgi egyetemre. 1933-ban az Egyesült Államokba emigrált, és előbb a New York Universityn, később pedig Princetonban tanított. Tudományos munkásságának talán legnagyobb eredménye az ikonológiai módszer kidolgozása volt.

²² Hugo Buchthal (Berlin, 1909. augusztus 11. – London, 1996. november 10.), német művészettörténész. A hamburgi Warburg Intézetben tanult, majd 1934-ben Londonba emigrált. 1957-ben jelent meg legismertebb műve *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem* címmel. 1965-től az Egyesült Államokban viselt különböző tudományos tisztségeket.

²³ Hugo Buchthal – Hans Belting: *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantium Book Illumination and Calligraphy*. (Dumbarton Oaks Studies, 16.) Washington, 1978.

²⁴ Tolnay Károly, avagy Charles de Tolnay (Budapest, 1899. május 27. – Firenze, 1981. január 17.), magyar művészettörténész. 1918-tól a bécsi egyetem művészettörténet tanszékén Max Dvořáknál, majd Julius von Schlossernél tanult. Magyar mesterének Fülep Lajost és Lukács Györgyöt tartotta. Kapcsolatban állt a Vasárnapi Kör tagjaival. 1925-től Berlinben tanult, ezt követően pedig a hamburgi egyetem, majd a Sorbonne magántanára volt. 1939-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahol a Princeton és a Columbia University professzora lett. Fő kutatási területe a flamand kora reneszánsz, az itáliai reneszánsz, illetve Michelangelo művészete volt. 1965-ben meghívták Firenzébe a Casa Buonarrotti élére. Az intézményt egészen halálig igazgatta.

²⁵ Vö. Rényi András: Tolnay Károly (1899–1981), avagy a művészettörténeti utópia szelleme. *Enigma*, 13. 2006. No 48. 320: „Tolnay nem világnézetileg foglal állást, hanem esztétikailag: az előbbi csak annyiban érdekli, amennyiben *művészileg már meg van oldva*: másként szólva, ha érvényes formát kapott, tehát a *sikerült műben* mint autochton világgépet teljes komplexitásában lehet átélni és megtapasztalni.”; továbbá 321–322: „Tolnay művészettörténet-írásának igazi tárgya nem ilyen-olyan stílusváltások magyarázata, elfeledett jelentések rekonstrukciója vagy történeti »hatások« öncélú kimutatása, hanem a *forma explikációja*: a szemlélés munkájának olyan gondolati reflexiója, amely minden

német születésű Kurt Weitzmann-nál²⁶ tett látogatásaim alkalmával. Ő akkoriban szenzációs eredményeket ért el a Princeton sínai kutatása során feltárt korai ikonok publikálásával.²⁷ Dumbarton Oaksban gyakori kapcsolatban álltam a zsidó emigránsok legmagasabb rangú csoportjával, akik az intézmény tanácsadó testületének is a tagjai voltak. Ott volt a történész Ernst Kantorowicz²⁸ (Princeton), a teológus Paul Tillich²⁹ (Harvard) és a klasszika-filológus Werner Jaeger,³⁰ aki a Harvardon publikál-

faktumot és háttértudást e szemléleti egységbe integráltan jelenít meg. Semmilyen jelentős mű nem vezethető le pusztán előfeltételeiből: ilyen esetben a történésznek a fordított utat kell járnia és »a posteriori, a megvalósult mű elemzésén keresztül kell feltárnia« az előzményeket és körülményeket.

²⁶ Kurt Weitzmann (Kleinalmerode, 1904. március 7. – Princeton, 1993. június 7.), német művészettörténész, a bizánci és a középkori művészet szaktudósa. Tanulmányait a münsteri, a würzburgi és a bécsi egyetemen végezte. 1930–1934 között a Német Birodalmi Régészeti Intézet munkatársa, valamint az intézmény évkönyvének szerkesztője volt. 1930–1931-ben ösztöndíjjal a Földközi-tenger keleti vidékére utazott, ahol az Athosz-hegyi bizánci kéziratokat is megvizsgálta. 1935-ben az Egyesült Államokba emigrált, s 1945-től a Princeton Universityn dolgozott, ahol 1950-től 1972-ig a művészettörténet professzora volt. 1956–1965 között a Sínai-félszigeten folytatott régészeti kutatásokat felügyelte, aminek keretében a Szent Katalin-kolostor középkori művészeti emlékeit kutatta.

²⁷ Kurt Weitzmann: *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons, I. From the Sixth to the Tenth Century*. Princeton, 1976; ism.: Christopher Walter: *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai, The Icons. I. From the Sixth to the Tenth Century. Revue des Études Byzantines*, 35. 1977. 316–317. (Weitzmann ezt megelőzően a sínai Szent Katalin-kolostor 13. századi ikonjaival foglalkozott, melyhez ld. Kurt Weitzmann: *Thirteenth Century Crusader Icons on Mount Sinai. The Art Bulletin*, 45. 1963. 179–203.)

²⁸ Ernst Kantorowicz (Poznań, 1895. május 3. – Princeton, 1963. szeptember 9.), német történész. Zsidó családba született. Az első világháborúban a német hadsereg hivatálnokaként szolgált. Ezt követően a berlini, a müncheni és a heidelbergi egyetemen tanult. 1927-ben megjelent egyik legismertebb könyve *Kaiser Friedrich der Zweite* címmel, majd 1930-ban a frankfurti egyetem professzora lett. A kristályéjszaka (1938. november 9–10.) után az Egyesült Államokba emigrált és a Berkeley-i University of Californián helyezkedett el. Később Theodore Mommsen és Erwin Panofsky invitálására elfogadta a Princeton University ajánlatát, s az egyetemen tanított egészen nyugdíjba vonulásáig.

²⁹ Paul Johannes Tillich (Starosiedle, 1886. augusztus 20. – Chicago, 1965. október 22.), német evangélikus lelkész, teológus. Berlinben, Hallében és Tübingenben tanult teológiát, filozófiát. 1910-ben doktori fokozatot, 1912-ben teológiai licenciátust szerzett. 1911–1914 között Berlinben volt segédlelkész, az első világháború idején pedig a fronton teljesített tábori lelkészi szolgálatot. 1916-ban Hallében habilitált, ezt követően pedig Berlinben, Marburgban, Drezdában és Frankfurtban tanított. A zsidó hallgatók melletti kiállása miatt 1933. április 13-án felfüggesztették a frankfurti egyetemen betöltött állásából. Az Egyesült Államokba emigrált, ahol New Yorkban, a Harvardon, valamint Chicagóban volt professzor.

³⁰ Werner Jaeger (Lobberich, 1888. július 30. – Cambridge, 1961. október 9.), német klasszika-filológus. Egyetemi tanulmányait Marburgban és Berlinben végezte. 1911-ben védte meg doktori disszertációját, melynek témája Arisztotelész *Metafizikája* volt, 1914-ben pedig habilitált. Tanított a baseli, a kielői és a berlini egyetemen, ahonnan 1936-ban az Egyesült Államokba emigrált. *Humanistische Reden und Voträge* (1937), illetve *Demosthenes* (1938) című könyveiben határozottan támadta a hitleri Németor-

ta híres könyvét a *Paideiat*,³¹ és aki a legendás Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf³² veje volt. Úgy tűnt tehát, hogy a berlini egyetemen töltött csodás napjainak az ábrándjai hirtelen hangok és arcok formájában is valósággá válnak.

LK Kitzinger mellett volt más művészettörténész is, aki a példakép szerepét töltötte be az életében?

HB Az idősebb generáció művészettörténészei közül két személyes hősöm volt, akiknek rendkívül csodáltam méltóságát és karizmáját. Richard Krautheimer³³ – egy újabb német emigráns – a New York-i Institute of Fine Artson tanított és igazán nagy hírnévre az Egyesült Államokban tett szert, ahol követők és hallgatók egész tömegét tanította. A reneszánszról és a középkorról írt alapvető könyvei rendkívüli, korszakokon átívelő jelentőségű szerzővé tették Rómában. Úgy érdeklődött irántam, mintha csak az apám volna. Amikor idős korában Rómában élt, néhány müncheni tanítványom – osztozva lelkesedésemben – csatlakozott hozzám, és felkerestük őt az otthonában. Teljességgel eltérő életművel bírt Otto Demus,³⁴ aki a náci megszállás

---

szágot. Amerikában a chicagói egyetemen, majd a Harvardon tanított. Tudományos munkássága Platon és Arisztotelész mellett, elsősorban Nüsszai Szent Gergelyre, valamint a kappadókiai atyákra terjed ki.

³¹ Werner Jaeger: *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*, I–III. Berlin, 1934. [Werner Jaeger – Gilbert Highet: *Paideia. The ideals of Greek culture*, I–III. New York, 1939–1944. (Vol. I.: Archaic Greece. The Mind of Athens; Vol. II.: In search of the divine center; Vol. III.: The conflict of cultural ideals in the age of Plato.)]

³² Enno Friedrich Wichard Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf (Markowitz, 1848. december 22. – Berlin, 1931. szeptember 25.), német klasszika-filológus. Elnémetesedett lengyel család gyermekeként született. 1869-től a bonni egyetemen Otto Jahnnál és Hermann Usenernél tanult. Ekkor vette kezdetét életre szóló rivalizálása Friedrich Nietzschevel, amely *A tragédia születéséről* (1872) írt heves kritikáját követően kulminált. Wilamowitz-Moellendorf ezzel a publikációjával Richard Wagner haragját is kivívta, illetve Erwin Rohde is heves vitacikkben válaszolt neki. Ezután a greifswaldi, a göttingeni és a berlini egyetemen tanított. Munkássága során mások mellett Euripidészsel, Homérosszal, Aiszkhülosszal, Pindarossal és Arisztotelészsel foglalkozott.

³³ Richard Krautheimer (Fürth, 1897. július 6. – Róma, 1994. november 1.), német művészettörténész. Katonaként szolgált az első világháborúban, majd 1919–1923 között a müncheni, a berlini és a marburgi egyetemen tanult, mások mellett Heinrich Wölfflinnél, Adolf Goldschmidtnél, illetve Werner Weisbachnál. Ezekben az években többek közt Erfurt diplomáit kutatta. 1925-ben Halléban védte meg doktori disszertációját Paul Frankl témavezetésével – aki nagy hatással volt rá –, majd 1927-ben Marburgban habilitált Richard Hamannál. A náci rezsim idején az Egyesült Államokba emigrált, és ott folytatta tudományos munkásságát egészen 1971-ig, amikor is visszatért Rómába.

³⁴ Otto Demus (St. Pölten, 1902. november 4. – Bécs, 1990. november 17.), osztrák művészettörténész, a bécsi iskola tagja. 1921–1928 között a bécsi művészettörténet tanszéken tanult Josef Strzygowskinál. A doktori fokozatának megszerzését követő években beutazta Görögországot és „végigfotózta” a bizánci templomok mozaikdekorációit. Ezt követően Karinthia középkori műemlékeit dokumentálta. 1936-ban visszatért Bécsbe és habilitált, majd a művészettörténet tanszéken tanított. Az Anschluss

íránt érzett ellenszenvétől vezérelve, az *Anschluss*t (1938) követően elhagyta Bécs és Londonba költözött. A háború után hazatért és a Bundes-Denkmalamt³⁵ elnökeként tevékenykedett. Akkor ismertem meg jobban, mikor egy kis időt Dumbarton Oaksban töltött. A későbbiek során több ízben meglátogattam a „Felső-Belvedere”-beli kis házában. Élete kései szakaszában a bécsi egyetemen dolgozott. Amikor 1974-ben nyugdíjba vonult, azt szerette volna, hogy én vegyem át a pozícióját. Kevés hozzá hasonlóan szabad szellemű, egyszersmind jóindulatú személyiséget ismertem eddigi életem során. Példaértékű volt számomra a művészet iránti szenvedélye, illetve lexikális tudása, amivel a keleti és a nyugati történelem tárgykörében rendelkezett.

LK A Dumbarton Oaks-i korszakot követően, 1966-ban a hamburgi egyetem professzora lettél.

HB Nem egészen, mivel majdnem tíz év telt el, mire elhelyezkedtem a német egyetemen. A jövő hirtelen bizonytalanná vált számomra, hiszen az amerikai kapcsolataim kevésbé lehettek a segítségemre Európába visszatérve, a német összeköttetések kiépítésében viszont elvesztettem néhány évet. Emellett korábbi tanárom, Friedrich Gerke „rossz” ajánlólevél volt az akadémikusi karrier megteremtéséhez. Doktori disszertációm 1962-ben jelent meg könyv formájában.³⁶ A kötet felkeltette Wolfgang Schöne³⁷ érdeklődését, aki az Erwin Panofsky által a nácik idején hátrahagyott tanszéket vezette. Fel is ajánlotta, hogy elfogadja azt habilitációként.

(folytatjuk)

Kovács Gergely fordítása

követően azonban az Egyesült Királyságba távozott, ahol a Warburg Institute és a Courtauld Institute alapítói között találjuk. 1946-ban hazatérve az újjáalapított Bundesdenkmalamt elnöke lett. Ezzel párhuzamosan a Dumbarton Oaks ösztöndíjával folytathatta bizánci tanulmányait. Tudományos kutatásai során kiemelkedő eredményeket ért el egyebek mellett a román kori falfestészet, a velencei San Marco, a bizánci mozaikművészet, a késő gótikus karintiai oltárok, valamint a bizánci művészet nyugati hatásainak tárgykörében.

³⁵ Osztrák Múemléki Hivatal.

³⁶ Hans Belting: *Die Basilica dei SS. Martiri in Cimitile und ihr frühmittelalterlicher Freskenzyklus*. Wiesbaden, 1962; ism.: Charles I. Minott: Die Basilica dei SS. Martiri in Cimitile und ihr frühmittelalterlicher Freskenzyklus by Hans Belting, Friedrich Gerke. *The Art Bulletin*, 46. 1964. 98–99.

³⁷ Wolfgang Schöne (Marburg, 1910. február 11. – Hamburg, 1989. augusztus 17.), német művészet-történész. Miután Münchenben, Freiburgban, Göttingenben és Berlinben tanult, 1938-ban Frankfurtban doktorált. (Göttingenben Wolfgang Stechow tanítványa volt.) 1936-tól önkéntesként dolgozott a berlini Nemzeti Galériában. Annak ellenére, hogy 1933-tól az SA, 1937-től pedig az NSDAP tagja volt, a második világháborút követően (miközben 1943-ban Freiburgban habilitált) rehabilitálták. 1945-től a hamburgi egyetemen tanított, 1971-ben pedig a göttingeni Akademia der Wissenschaften rendes tagja lett. Kutatásai elsősorban a legnagyobb mesterek fénykezelésére, valamint a transzcendentális fény fogalmára irányultak.